

מצד מכמש בגבול הצפוני-מזרחי של יהודה בשלהי תקופת הברזל ב

שמעון ריקלין
רשות העתיקות

מצד מכמש ממוקם בקפר המדבר, כ-200 מ' צפונית ליישוב מעלה-מכמש. המצד נבנה על ראש גבעה בגובה 610 מ' מעל פני הים (נ"צ 1789514335) והתגלה על-ידי יצחק ספיר ממעלה-מכמש. החפירה בוצעה בסיוע קצין המטה לארכיאולוגיה ביהודה ושומרון. בסקר בנימין מסומן המצד באתר 248 (מגן ופניקלשטיין, תשנ"ג).

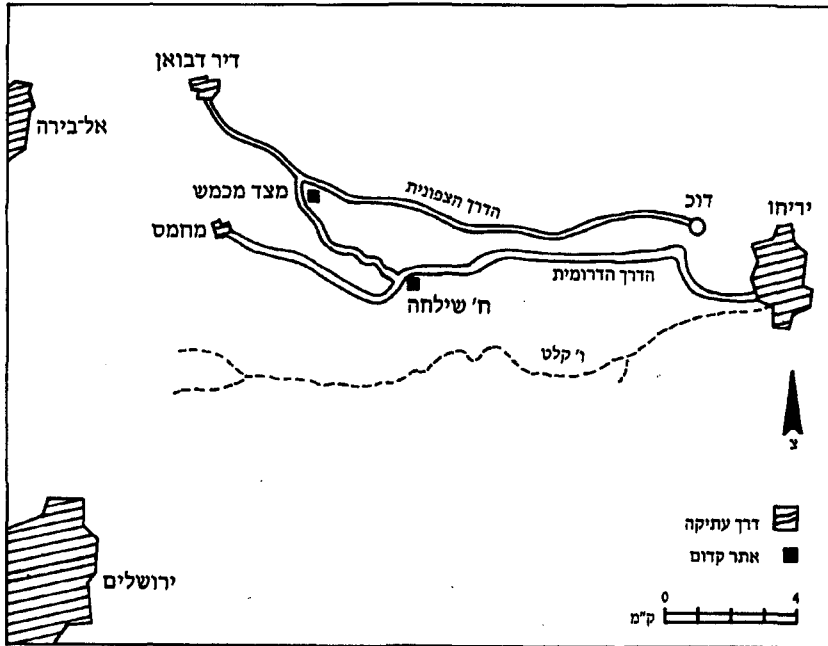
שתי דרכי רוחב מקבילות, המובילות מאזור גב ההר לאזור יריחו נסקרו באזור (מפה 1). הדרך הדרומית, לכיוון יריחו, עוברת בין הכפר מוחמס ובין חורבת שילחה. דרך זו זוהתה כ"דרך הגבול הקשקף על-גי הצבאים המדברה", הנזכרת בפרשת מלחמת מכמש, שנערכה בין ישראל לפלישתים (שמואל א יג:ח). הדרך הצפונית עוברת בתוואי בית-אל-העי-רמת המדבר שממערב ליריחו-בקעת נועימה. לאורך דרך זו התגלו שרידים קדומים שונים, ביניהם מצד מכמש (מזר, עמית ואילן, תשמ"ד).

המצד נבנה על כיפה שטוחה המוקפת ממערב, ממזרח ומדרום בגבעות, המתנשאות לגובה של 40 מ' מעליה. סמוך למצד מצויים שרידי גדרות צאן ומשטחי סלע (שספלולים הצובים בהם) וכן שלוש מערות חצובות שנהרסו ובור מים.

בחפירות שהתמקדו במצד התגלה מבנה ריבועי שמידותיו 8.5 x 9.0 מ' (איור 1) וקירותיו בנויים אבני גוויל מעובדות שרוחבן 0.80 מ'. הסלע הטבעי שימש רצפה. הכניסה למבנה הייתה מצפון דרך פתח שרוחבו מטר אחד. מזוהה חצובה ממזרח לפתח מעידה על כך, שדלת המבנה נפתחה כלפי חוץ. המבנה שייך לטיפוס "שלושת המרחבים" (נצר, תשמ"ז). המרחבים המערבי והמרכזי רוחבם 2.50 מ', ואילו המרחב המזרחי צר יותר – רוחבו שני מטרים בלבד. בין המרחב המזרחי ובין המרחב המערבי מפרידים שלושה עמודים מונוליטיים שגובהם מטר מעל הרצפה. בין העמודים נמצאו סתימות אבנים כגון אלה שנמצאו פעמים רבות בבתי עמודים מתקופת הברזל, ולכן אין הכרח להתייחס אליהן כאל שלב מאוחר של המבנה.

במרחב המערבי ניכרת חלוקה פנימית: ממערב ובצמוד לפתח מצויות שתי מדרגות מסותתות היטב, המובילות למשטח המוגבה כ-0.70 מ' מהרצפה. קיר צמוד (w-90) תוחם את המדרגות מדרום. תפקיד המדרגות אינו ברור, אך ניתן להציע שני הסברים אפשריים: לצורך עלייה לקומה שנייה או לצורך פעילות פולחנית.

מפה 1: מערך הדרכים והמצודות באזור מצד מכמש

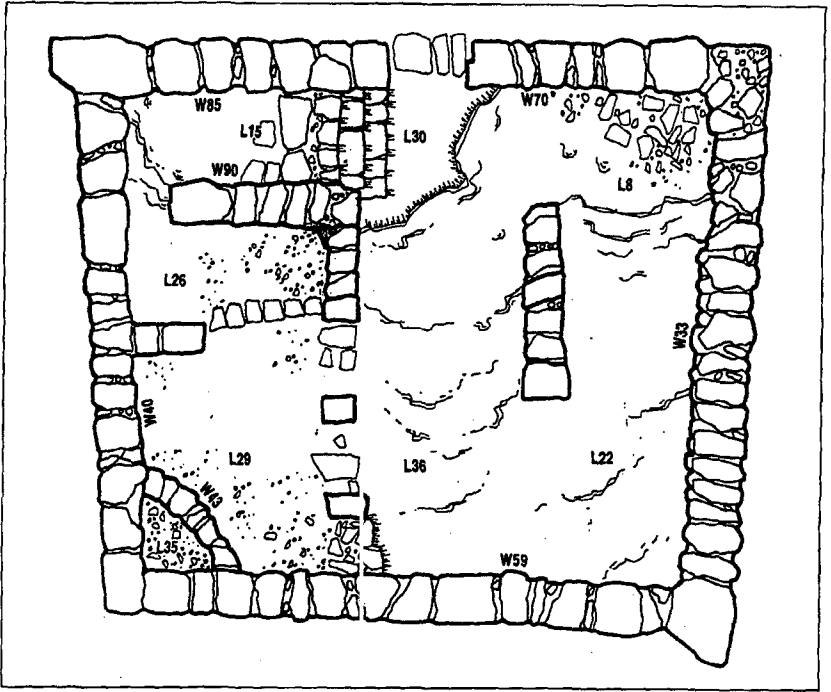
בהקשר זה ראוי לציין, שבאתרי ספר נוספים של ממלכת יהודה, המתוארכים לשלהי תקופת הברזל ב, כגון בחורבת רדום (בית אריה, תשנ"ב) ובחורבת עוזה (בית אריה, תשמ"ו) התגלתה במה ולידה מדרגות. ביישוב רוד יריחו התגלה מבנה ובו ממצא קרמי זהה לממצא שנחשף במצד מכמש ובחורבת שילחה; באותו מבנה התגלו שתי במות בקצה מערכת מדרגות (איתן, תשמ"ג). בכל האתרים הללו כמו גם במצד מכמש ממוקמות הבמות סמוך לכניסה למבנה. אם הממצא שנחשף במצד מכמש הוא אכן במה נראה, שניתן להצביע על תופעה כללית של קיום במות באתרי הקפר של ממלכת יהודה בשלהי תקופת הברזל ב.

בפינה הדרומית-מערבית של המבנה נמצא קיר קשתי (w-43), התוחם כנראה ממגורה, שבתוכה התגלו פכיות דליה ופכיות בושם (איור 2).

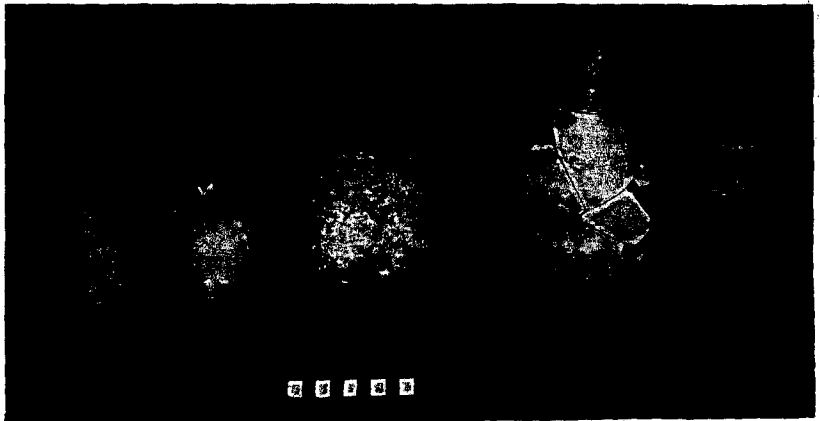
הממצא הקרמי

הממצא הקרמי כולל כלים שלמים אחדים ושברי חרסים, בעיקר ממפלס הריצפה. הממצא בכללו הומוגני ביותר ואופייני לשלהי תקופת הברזל בממלכת יהודה. מכלול דומה נמצא בחורבת שילחה הסמוכה, בעין-גדי, בערוער, ברמת-רחל ועוד. נראה, שהמכלול הקרמי ממצד מכמש מייצג תקופה קצרה שבמהלכה התקיים האתר. סירי הבישול והנרות נכנסו לשימוש במחצית השנייה של המאה השביעית לפני הספירה והיו בשימוש עד חורבנה של ממלכת יהודה. המכלול ההומוגני מצביע על כך, שהפעילות באתר התקיימה במשך פרק זמן מוגדר בשלהי תקופת הברזל ב.

איור 1: תכנית מצד מכמש

איור 2: מצד מכמש - פכיות דליה ופכיות בושם

דיון

כדי להבין את סיבת הקמתו של המצד יש לבחון את המצב בסביבתו הקרובה בשלהי תקופת הברזל ב. כאמור עברו באזור זה שתי דרכי רוחב חשובות. מניתוח ממצאי הסקר שנערך באזור עולה, שחורבת שילחה ומצד מכמש הם האתרים המרכזיים שהוקמו באזור בשלהי תקופת הברזל ב' (מגן ופינקלשטיין, תשנ"א). הדמיון הרב בממצא הקרמי מתייר להניח, ששניהם נבנו באותו פרק זמן ואולי אף מאותה סיבה. בסקר הדרכים שנערך באזור מצוינת דרך, המקשרת בין "דרך הגבול" (הדרך הדרומית) ובין הדרך הצפונית. דרך זו מנצלת את קו פרשת המים, העובר בין יובלי ואדי אבו אל-פייד ובין יובלי נחל מכמש. חורבת שילחה נבנתה בקצה הדרומי של דרך זו, במפגש עם "דרך הגבול", ואילו מצד מכמש נבנה בקצה הצפוני של הדרך, במפגש עם הדרך הצפונית. כיוון ששני האתרים ממוקמים בשני צדי הדרך ניתן להניח, כי אין כאן צירוף מקרים. נראה, שהיומה להקמתם הייתה ממלכתית בין אם נבנו כמצודות להגנת הדרכים ובין אם שימשו חאן לעוברי דרך.

בניית שני האתרים השתלבה בתנופת הבנייה שהתחרשה במאה השביעית לפני הספירה ברחבי יהודה בכלל ובגבולה המזרחי בפרט (שטרן, תשנ"ד). את היוזמה לבנייה בגבול המזרחי ניסו להסביר ביתרונות כלכליים שונים כגון גישה לאוצרות המינרליים של ים-המלח (מלח ביטומן וגופרית) ושליטה על מטעי התמרים שנטעו באזור במאה השביעית (Stager, 1975; 1976). מבחינות אלו משתלבים חורבת שילחה ומצד מכמש במערכת השליטה על הדרכים, המובילות לאזור יריחו. יש לזכור, ששתי הדרכים ממוקמות בצפון יהודה ולפחות הדרך הצפונית הובילה לשטחים שמצפון, מחוץ לשליטת יהודה. לכן נראה, שיש לחפש את הסיבה להקמת שני האתרים בהתפשטות ממלכת יהודה צפונה.

העדויות הבאות מוכיחות, כי יריחו וסביבותיה היו חלק ממלכת ישראל: היאל בית האלי בנה אותה מחדש בימי אחאב, אליהו ואלישע, שהיו תושבי ממלכת ישראל ופעלו באזור. ניתן להניח, שהאזור היה חלק מן הפחוה האשורית שמרין, שהוקמה במקום ממלכת ישראל. בשנת 630 לפני הספירה לערך, בעקבות נסיגתם של האשורים מן הארץ, השתלטה יהודה בהנהגת יאשיהו על שטחים שמצפון לה. על מידת ההתרחבות צפונה הובעו דעות אחדות: יש הסוברים, שיאשיהו כבש את הר שומרון כולו (מייזלר, תשי"ד; זמירין, תשי"ב) ויש הסוברים, שיאשיהו הגיע עד הגליל וכלל אותו ברפורמה הפולחנית. אך הממצא הארכיאולוגי, כפי שהוא בא לידי ביטוי בצפון-מזרח ממלכת יהודה, מציג תמונה שונה. אילו אכן התרחבה ממלכת יהודה תחת שלטון יאשיהו בצורה משמעותית גם לכיוון צפון-מזרח ניתן היה לגלות אתרים כחורבת שילחה וכמצד מכמש, שהוקמו כחלק מאותה פריחה בשלהי המאה השביעית, הרחק הלאה. העובדה היא, שאתרים אלה הוקמו ביזמה ממלכתית ומוקמו באזור דרך הגבול, אך לא התגלו בסקר שנערך באזור (מגן ופינקלשטיין, תשנ"א). אתרים נוספים, שנחשפו באזור שמצפון לדרך הגבול, ובהם קרמיקה אופיינית לסוף תקופת הברזל ב יהודה (לבד משרידים דלים ביותר), מצביעים על כך, שמבחינה ארכיאולוגית לפחות הייתה התפשטותה של יהודה לכיוון צפון-מזרח מוגבלת. יוצאת מן הכלל חורבת גיבעית, השוכנת מצפון לדרך הגבול, שממצא האופייני לסוף תקופת הברזל ב יהודה התגלה בה. אולם הממצא התגלה בעיקר במחילות רחבות ולדעת חוקרי האתר לא מן הנמנע, שכבר בשלהי תקופת הברזל שימש המקום למסתור (אילן ודינור, תשמ"ז). בהסתמך על הממצא הארכיאולוגי ניתן אם כן להניח, שלפחות בקפר המדבר הייתה התפשטותה של ממלכת יהודה צפונה מוגבלת וכללה בעיקר נקודות שליטה בדרכי הרוחב היורדות ליריחו. ממצא זה תואם את ההשקפה "המינימליסטית" הגורסת, שגבולה הצפוני של יהודה היה בקו בית-אל-עופרה (נאמן, תשמ"ט).

ספרות

- אילן צ' ודינור א', תשמ"ז;
 "גבעית ישוב קדום בספר מדבר שומרון", בתוך: ז"ח ארליך (עורך), **שומרון ובנימין**, א, עופרה, עמ' 114-130.
- איתן א', תשמ"ג;
 "ורד יריחו", **הדשות ארכיאולוגיה**, פב, עמ' 43.
- בית אריה י', תשמ"ו;
 "חורבת עוזה-מצודת גבול בנגב המזרחי", **קדמוניות**, 73-74, עמ' 31-40.
- בית אריה י', תשנ"ב;
 "מצודת גבול קטנה בחורבת רדום אשר בנגב יהודה", **קדמוניות**, 95-96, עמ' 86-89.
- זמירין ש', תשי"ב;
יאשיהו ותקופתו, ירושלים, עמ' 91.
- מגן י' ופיקלשטיין י' (עורכים), תשנ"ג;
סקר ארכיאולוגי בארץ בנימין, ירושלים, מפות 14-17, 14-18.
- מור ע', עמית ד' ואילן צ', תשמ"ד;
 "דרך הגבול שבין מכמש ליריחו וחפירת חורבת שילחה", **ארץ-ישראל**, יז (ספר ברור), ירושלים, עמ' 236-250.
- מייזלר (מזר) ב', תשי"ד;
 "גבע", **אנציקלומדיה מקראית ב**, ירושלים, טור 412.
- נאמן נ', תשמ"ט;
 "רשימות הערים של יהודה ובנימין וממלכת יהודה בימי יאשיהו", **ציון**, נד, א, עמ' 37.
- נצר א', תשמ"ז;
 "בתי המגורים בתקופת הברזל", **האדריכלות בארץ-ישראל בימי קדם**, ירושלים, עמ' 165-172.
- שטרן א', תשנ"ד;
 "איזור יריחו וגבולה המזרחי של ממלכת יהודה בימיה האחרונים", **ארץ ישראל**, כד (ספר מלמט), ירושלים, עמ' 192-197.

Stager L.E., 1975;

Ancient Agriculture in the Judean Desert: A Case Study of the Beq'e'ah Valley, (Ph. D. Diss., Harvard University).

Stager L.E., 1976;

"Farming in the Judean Desert During the Iron Age", *BASOR*, 221, pp. 145-158.

דעת

אתר לימודי יהדות ורוח
www.daat.ac.il